

Dr. Öğr. Üyesi

Murat ALANOĞLU

Muş Alparslan Üniversitesi, Tarih
Bölümü

muratalanoglu@gmail.com

ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3631-6923

Başvuruda bulundu.

Kabul edildi.

Applied

Accepted

Eser Geçmişi / Article Past:

13/12/2019

24/12/2019

Araştırma Makalesi

DOI: http://dx.doi.org/10.21551/jhf.659224

Research Paper

Orjinal Makale / Original Paper

Zaza Beylikleri, Şeyhler ve İslam

Zaza Principalities, Shaikhes and Islam

Öz

Anadolu'nun kadim halklarından biri olan Zazalar, günümüzde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da yerleşiktir. Bununla birlikte hem Türkiye'nin bazı büyük şehirlerinde hem de Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde göç ederek yerleşmiş önemli miktarda Zaza nüfusu bulunmaktadır. Bu çalışmada Zazaların Anadolu'ya nereden geldikleri, bugün yaşadıkları Diyarbakır, Palu, Bingöl ve Dersim coğrafyasına ne zaman ve nasıl yerleştikleri sorusuna cevap aranmıştır. Osmanlı belgeleri kullanılarak Zaza beyliklerinin tarihsel süreci irdelenmiştir. Böylece başta Palu, Eğil, Çabakçur, Genç olmak üzere Zaza coğrafyasında Sünnî İslam'ın yayılması ve yerleşmesinde beylerin ve şeyhlerin etkisine değinilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Zazalar, Osmanlı, İslam, Anadolu, Beylik, Şeyh

Abstract

Zazas, one of the autochthonous peoples of Anatolia, are located in Eastern and Southeastern Anatolia. However, there are considerable amount of Zaza population in some major cities of Turkey and in various European countries settled in emigrated. In this study, it was search for the answer to the question of where Zazas came to Anatolia, and when or how they settled in Diyarbakır, Palu, Bingöl and Dersim geography where they live today. The historical process of the Zaza principalities was examined using the documents of the Ottoman. Thus, the influence of begs and sheikhs in the spread and settlement of Sunni Islam in Zaza geography, especially in Palu, Eğil, Çabakçur and Genç, was mentioned.

Keywords: Zazas, Ottoman, Islam, Anatolia, Principality, Sheikhs,

Giriş

Anadolu coğrafyası binlerce yıldır çeşitli imparatorluklara, devletlere, beyliklere ve halklara ev sahipliği yapmıştır. Bunlardan bazıları geniş siyasal organizasyonlar teşkil ederek tarih sayfalarında çokça yer edinmiş iken bazıları da devlet yapısından ziyade aşiret konfederasyonları şeklinde örgütlenmişlerdir. Aşiret veya beylik olarak teşkilatlananlar çoğu zaman kapalı ve izole bir yaşam sürerek “yazılı ve bilinen tarihin” kapsamına girememişlerdir.¹ Anadolu'ya dışarıdan göç edip

1 Sözlü gelenek ancak bir halkın kendi içindeki varlığına ve devamlılığına işaret edebilir, dışardan tanınmalarını mümkün kılmaz. Bölgedeki Zaza topluluklarının edebi nitelik taşıyan ilk yazılı metinleri XIX. yüzyılın sonu gibi geç bir tarihte ortaya çıkmıştır. Bkz. Murat Alanoğlu, “Zazalar” *Diyanet İslam*

ATIF: ALANOĞLU Murat, “Zaza Beylikleri, Şeyhler ve İslam ” *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 5/3. (Aralık-2019), s. (792-804)

CITE: ALANOĞLU Murat, “Zaza Principalities, Shaikhes and Islam ” *Journal of History and Future*, 5/3 (December- 2019), pp. (792-804)

yerleşen etnik gruplardan biri de günümüzde hâlâ varlığını sürdüren Zazalardır. Zazalar, çeşitli aşiretler ve bunların alt kolları şeklinde dağınık bölgelere yerleşmeleri nedeniyle yurt tuttıkları bölgeye farklı isimler almışlar. Bugün Zaza olarak yaygınlık kazanan isim, bölgesel olarak Dımılî, Kırd ve Kırmanc şeklinde de kullanılmaktadır. Elazığ, Palu, Bingöl ve Koçgiri yöresinde halk kendilerine Zaza, dillerine Zazakî; Bitlis, Mutki, Siverek, Bucak ve Gerger bölgesindekiler kendilerine Dımılî, dillerine de Dımılîkî; Tunceli ve Erzincan'dakiler kendilerine Kırmanc, dillerine de Kırmancî demektedir. Diyarbakır'ın ilçelerinden Lice, Eğil, Hani, Çermik'de ise Zaza halkı için Kırd, dilleri için Kırdkî sözcüğü kullanılmaktadır.² Osmanlı belgelerinde aşiret, kabile, bölge, köy ve şahıs ismi olarak kullanılan Zaza sözcüğü, tedricen yaygınlık kazanıp bu halka isim olmuştur. Kolay ve ahenkli söylenişi bu kullanımda etkili olmuş görünmektedir. Ayrıca son yıllarda bu ismin kullanılmasında kişisel tercihin olduğu da göze çarpmaktadır. Zira Zazaları Kürtlerden ayrı bir grup görüp, Zaza dili için müstakil lisan diyenler genellikle Zaza ve Zazaca kavramlarını kullanırken; bunun aksini düşünenler daha ziyade Kürt ve Kurmancî'yi çağrıştıran Kırmanc ve Kırd kavramlarını tercih etmektedir. Netice itibarıyla modernleşme ve medya iletişim araçlarındaki gelişmelerle birlikte dağınık Zaza toplulukları birbirleriyle iletişime geçmiş ve benzerlikleri ile birlikte farklılıklarını görebilme şansını yakalamışlardır. Buna yazılı ve görsel malzemesinin artışı ve sosyal ağlarla yayılmasını da eklemek gerekir. Nitekim oluşan yakınlaşma ile yüzyıllardır Zazalar arasında devam eden Sünni-Alevi ayrımı da artık önemsizleşmiştir. Bütün bu gelişmelerle birlikte Zazalar için kullanılan diğer isimler gittikçe kullanım dışında kalmış ve yerini Zaza kavramına bırakmış görünüyor. Dolayısıyla hem Türkiye hem de Dünya literatüründe bu halkı ve etnik grubu tanımlamak için Zaza kavramı yaygınlık kazanmıştır.³

Zazalar, çeşitli beylikler ve aşiretler şeklinde Anadolu'nun doğusuna göç ederek Yukarı Fırat ile kolları olan Murat, Karasu, Munzur ve Peri suları ile Yukarı Dicle nehirlerinin vadilerine ve buraları çevreleyen dağlık bölgelere yerleşmişlerdir. Bu bölgedeki dağlık alanları köy yerleşimlerine çeviren Zaza toplulukları, giderek aşiret yapısından kopmuş ve yerleşik köy toplumu haline gelmişlerdir. Zazalar, Osmanlı öncesinde bölgede hâkimiyet kuran devletlerle olduğu gibi Osmanlı idaresiyle de nispi etkileşime girmiş ve bir şekilde bu devletlerin idaresine tabi olduklarından bun-

Ansiklopedisi (DİA), EK. 2, s. 696-698. Yakın zamanda yayımlanan bir çalışmada uzun süre sözlü gelenekle devam eden Zazaca'nın yazılı serüveni konu edinilmiştir. Bkz. Sözcük Yazıya Zazaca, Ed. Nurettin Beltekin-Ahmet Kırkan, Peywend Yayınları, İstanbul 2019.

- 2 Zazaların kendilerini adlandırmaları konusunda geniş bir literatür oluşmuştur. Bkz. Malmisanj, *Kırd, Kırmanc, Dımılî veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul 1996; M. Alanoğlu-M.Yücel, "Dımılî -Zaza Adının Menşei ve Tarihsel Gelişimi", *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu* [13-14 Mayıs 2011], Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ankara 2011, s. 313-326; Bilal Zilan, "Tarixe Xonamekerdişe Kırdan", *II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, [04-06 Mayıs 2012], Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 366-397; Hıdır Eren, "Zazaların Kendilerini Adlandırmaları Üzerine Kısa Bir Deneme", *Tarihsel ve Sosyolojik Gelişimi İle Zazaca, Tarih-Edebiyat-Coğrafya-Folklor*, Ed. M. Özcan-H. Çağlayan, Kalan Yayınları, Ankara 2019, s. 87-93.
- 3 Uluslararası literatürde Zaza başlığı taşıyan ilk ansiklopedi maddesi, Ludwig Paul, "Zaza", *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, Volume XI, Brill, Leiden 2002, s. 491-492'de yayımlanmıştır. Daha sonra Mehmed S. Kaya'nın, *The Zaza Kurds Of Turkey A Middle Eastern Minority in A Globalized Society* adını taşıyan kitabı 2011'de basıldı. Türkiye'de ise bu başlıkta yayımlanan eserler şunlardır: Serdar Karabulut, *Zazalar Tarihi Kültürel ve Sosyal Yapı*, Altın Kalem Yayınları, İzmir 2013; Ercan Çağlayan, *Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016; Roşan Lezgin, *Toplumsal Kürt Gruplarından Zazalar*, Roşna, Diyarbakır 2016. İran'da Farsça olarak yayımlanan ve Zaza dilini konu alan kitap "Zaban-e Zaza (Dimili), Telif ve Tercüme: Siyavuş Mürşidî, Tahran 1393/2014" künyesi taşımaktadır. Ayrıca Zazaca üzerine bazı makalelerin yer aldığı bir çalışma için bkz. *Tarihsel ve Sosyolojik Gelişimi İle Zazaca, Tarih-Edebiyat-Coğrafya-Folklor*, Ed. M. Özcan-H. Çağlayan, Kalan Yayınları, Ankara 2019.

ların ürettiği belgelerde kendilerine yer bulmuşlardır. Bununla birlikte yaşadıkları yerlerin genellikle dağlık, yerleşimin zor ve ana ulaşım yollarından uzak olması sebebiyle çoğu zaman gelen dış müdahalelerden korunabilmişlerdir. Ancak bu korunaklı konum onları çevreleyen dış dünya tarafından bilinmeden kalmalarına da neden olmuştur. Bu durum etnoloji, antropoloji, dil, kültür gibi alanlarda olduğu gibi yaşamlarının tümünü kapsamıştır denebilir. Zira Evliya Çelebi ve bölgeye giden birkaç batılı seyyah dışında 19. yüzyıl ortasına kadar Zazaların varlığından bahseden yazılı bir esere tesadüf edilmemektedir. Bu durum, onların varlıklarının, dillerinin ve kültürlerinin ayırt edici özelliklerinin olmamasından değil, keşfedilmeden kalmalarından ileri geldiği söylenebilir. Zira Paul Veyne'nin "*tarihleri olmadığı söylenen halkların, aslında tarihleri bilinmeyen halklar oldukları*"⁴ cümlesiyle ifade ettiği üzere 'Zazalar tarihi olmayan bir halk değil, tarihi yazılmamış bir halktır'. Dolayısıyla Anadolu'daki varlıkları yaklaşık 1200 yılı aşan bir topluluğun tarihinin ve kendine has kültürünün olmayacağı düşünülemez. Hatta Anadolu'ya gelmeden önce İran ve Irak-ı Arap bölgesindeki varlıkları da dikkate alınırca bu halkın yaklaşık 3000 yıllık bir geçmişinin olduğu söylenebilir. Nitekim Zaza dilindeki orijinal yapı ve kelimelerin milattan binlerce yıl önceki İran dillerinden ve Avesta'dan izler taşıdığı dilbilimciler tarafından ifade edilmektedir.⁵ Bu kadimî varlıklarına ve Anadolu'nun en eski Müslüman topluluklarından birisi olmalarına rağmen hem Türkiye hem de Dünya akademik çevrelerinde gerekli ilgiyi bulamamışlardır. Son yıllara kadar neredeyse haklarında hiçbir şey bilinmiyordu. Özellikle 1990'lı yıllardan sonra Zaza dili ve kimliği üzerinde meydana gelen tartışmalar kısmen ilmî çalışmaların niceliğini arttırmış olmakla birlikte nitelik bakımından aynı şeyi söylemek mümkün değildir. Bu eksikliğin en fazla hissedildiği alan hiç şüphesiz tarihtir. Birincil kaynaklara eğilmeyen daha ziyade üstün körü taramalarla elde edilmiş eski bilgileri tekrarlayan bu çalışmaların alana katkı yapmadığı belirtilmelidir. Eksikliği hissedilen en önemli veri kaynağı Osmanlı arşiv belgeleridir. Hâlbuki Zazaların mukim olduğu Anadolu coğrafyasına yaklaşık beş asırdan fazla hükmeden Osmanlılar; asker, vergi ve insan kaynağını tespit etme üzere çok kısa süreler ile çeşitli tahrirler yapmış ve bunları kayıt altına alarak arşivlemişlerdir. Dolayısıyla bu arşiv kayıtlarının incelenmesiyle, 16. yüzyıldan 19. yüzyılın sonuna kadar bölgenin ve Zazaların siyasal, iktisadî ve sosyal durumuna dair başka herhangi bir yerde bulunamayacak ayrıntılı veriler elde edilebilir.⁶

Bu çalışmada daha ziyade Osmanlı arşiv belgeleri ve yazılı ana kaynaklar kullanılarak Zazaların yerleşim coğrafyası ve kurdukları beyliklere yer verilmiştir. Daha sonra yine her bir beyliğin ortaya çıkışında ve gelişiminde rol alan şeyhler ve bunların faaliyetlerine değinilmiştir. Neticede beylerin temlik ve vakıf destekleriyle faaliyetlerini sürdüren şeyhlerin, Zaza coğrafyasında Sünnî İslam'ın yayılmasında ve yerleşmesinde etkisi irdelenmiştir. Çalışmada Sünnî İslam yorumu ele alındığından Zaza Alevi beylikleri olan Çemişgezek-Dersim, Pazuki ve Donboli beyleri göz ardı edilmiştir. Zira Alevi Zaza beyliklerinin İslam serüveni ayrı bir çalışmayı gerektirmektedir.

Tarihi Coğrafyada Zaza Beylikleri

Zazaların kökenine dair birçok tez olmasına rağmen, bugün yaygınlık kazanan iki görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki, V. Minorsky'nin, F. C. Andreas'a dayanarak öne sürdüğü Dımılî-Deylemi bağlantısıdır. İsim benzerliği ve dilbilimsel verilere dayanan bu görüşe göre Deylemliler,

4 Paul Veyne, *Tarih Nasıl Yazılır?*, Çev. Nihan Özyıldırım, Metis, İstanbul 2014, s. 33.

5 "Avesta (Zend-Avesta) ve Avesta Dili" https://gizliilimler.tr.gg/Avesta--k1-Zend_Avesta-k2--ve-Avesta-Dili.htm Erişim Tarihi: 27.06.2017.

6 Abdullah Demir, "19. Yüzyılda Zazaların Nüfusu ve Demografik Yapısı", *II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (4-6 Mayıs 2012)*, Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 105-145.

Kürtler'in arasına karışıp Kuzey Mezopotamya bölgesine yerleşen Zazalar'ın atalarıdır.⁷ İkincisi ise Dımılilerin nesebinin Belh kökenli Bermek ailesine dayandığı görüşüdür. Bu görüşü destekleyen Riyahi ve Abdurrezak Donboli, ed-Dinaveri'nin *Ensabu'l-Ekrad*'ını kaynak göstererek Sasani'lere kadar uzanan bir nesep silsilesi vermişlerdir. Nitekim Bermeki ailesi İslam'dan önce Sasani hizmetinde vezirlik ve sair yöneticilik görevinde bulunmuş bir aileydi.⁸ İbn-i Hallikan da Bermekileri, Zerazi kabilesine dayandırmaktadır.⁹ Zerza veya çoğul formu Zerazi kelimelerinin Zaza kavramı ile benzerliğini de not etmek gerekir.¹⁰ İkinci görüşte belirtilen Zaza-Bermeki bağlantısını teyit edecek şekilde Şeref Han'ın aktardığı rivayette Zazaların Anadolu'daki bilinen tarihi, bölgeye göçlerinin başladığı miladi 803 yılıyla başlamaktadır. Abbasilerin yönetici ailelerinden olup vezirlik gibi yüksek bir mevki elde eden Bermekiler, Harun Reşit döneminde yaşanan anlaşmazlık neticesinde Bağdat'tan çıkarılarak önce Musul ve Cezire bölgesine, akabinde daha kuzeye göç etmiş ve bugünkü Bingöl il sınırları içerisinde yer alan Genç, Hancuk ve Şeftali Dağı'na yerleşmişlerdir.¹¹ Burayı bir kale inşa ederek beylik merkezine dönüştürmüşlerdir. Daha sonra Suveydi Beyleri olarak tarihe geçecek olan bu Zaza emirliği kısa süre sonra Genç, Çabakçur, Solhan ve Kiğı çevrelerine yerleşerek buraları imar etmişlerdir. Buradaki yerleşim yerlerinin çoğu ilk defa Zaza aşiretleri tarafından iskân edildiğinden isimleri Zazaca olarak verilecektir. Örneğin Tavz, Kasan, Avdılan, Sayer, Mergsir, Dovdan, Kılıban, Dara Hêni vs. isimleri çoğaltılabilir.¹²

Zazaların diğer bir kısmı ise yine miladi 11. yüzyılın başında Hakkâri ve Sincar bölgesinden göç ederek Diyarbakir'in Piran¹³ bölgesine gelmişlerdir. Daha sonra Mirdasî aşireti olarak tarihe geçecek ve Eğil merkezli beyliğin temellerini atacaklardı. Eğil'i emirliğin merkezi seçen bu beylik bir süre sonra çevredeki yerleşim yerlerinden Çermik, Bağın ve akabinde Palu'yu da fethedeceklerdi. Böylelikle aile üç kola bölünecek ve her birinin ayrı bir beylik idaresi olacaktı.¹⁴ Böylece Yukarı Fırat ve Dicle'nin nehir vadileri ve dağlık bölgenin iç kısımlarında yer alan yayla alanları güneyden kuzeye doğru göç eden Zaza aşiretlerin ve topraksız köylülerin yerleşimine açıldı. Bu sırada bölgede Bizans'a bağlı Hristiyan unsurlar yaşamaktaydı. Ancak çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu bu gruplar daha ziyade ovalık alanları ve su kenarlarını seçmişlerdi. Dolayısıyla bölgenin yüksek dağlık kesimleri neredeyse tamamen boş bırakılmıştı. Bölgedeki siyasal hâkimiyetin kısmen değişmesini fırsat bilen Zazalar, göçebe hayvancılık için bulunmaz bu imkândan yararlandılar. Böylece Diyarbakir bölgesinin kuzey kesimlerini oluşturan Eğil, Hani, Lice ve Kulp'tan

- 7 V. Minorsky, "Daylam", *Encyclopedia of Islam*, V. 2, E. J. Brill, Leiden 1991, s. 193. Akademi dışından Zaza tarihi kaleme alan bazı yazarlar, Zazaları doğrudan Deylemliler olarak değerlendirmişlerdir. Bkz. Serdar Karabulut, *Zazalar Tarihi, Kültürel ve Sosyal Yapı*, Altın Kalem Yayınları, İzmir 2013; Ali Kaya, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, Demos, İstanbul 2010.
- 8 Dursun Hakkı Yıldız, "Bermekiler", *DİA*, c. 5, İstanbul 1995, s. 517.
- 9 İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-'ayân ve ebnâü ebnai'z-Zaman*, Thk. İhsan Abbas, Beyrut 1972, c. 6, s. 219.
- 10 Zerza'nın Zaza kelimesinin ilk formu olduğuna dair görüş için bkz. Murat Alanoğlu, "Zazalar", *DİA*, EK. 2, s. 696.
- 11 "... Genç'e bağlı Şeftali Dağı'nda Hançuk denilen bir yere yerleşmişler. Büyük kardeşleri orada dinî darlıkla meşgul olup manevi manada büyük mertebelere ulaştı." Süveydi beylerinin anlatısı için bkz. Şerefhan Bitlisi, *Şerefname Kürt Tarihi*, I. Cilt, Farsça'dan Çeviren: Abdullah Yeğin, Nubihar, İstanbul 2013, s. 292-299.
- 12 Bölgedeki köy isimleri için Bkz. *1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çabakçur Livası: Nüfus ve İskân*, Haz. M. Mahfuz Söylemez-Abdullah Demir, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2010.
- 13 Bölgeye adını veren de Pir Mansur, Pir Musa, Pir Bedir ve ailesinin üyeleri idi. Buradaki "Pir" ifade Şeyh karşılığında kullanılmaktaydı.
- 14 Şerefhan Bitlisi, *Şerefname Kürt Tarihi*, s. 222-224; Eğil Beyleri, s. 224-228; Palu Beyleri, s. 229-234; Çermik Beyleri, s. 235-236.

kuzeye doğru Palu, Karabegan, Veşin, Bağın, Gövdere, Sivan, Genç, Çabakçur, Solhan, Kiğı ile Çemişgezek'in kuzeydoğusunu oluşturan ve daha sonra İç Dersim olarak adlandırılacak Mazgirt, Nazimiye, Ovacık ve Kızıuçan-Pülümür bölgesi¹⁵ Zazalar tarafından iskân edilmiştir. Nitekim bu yerleşim ile birlikte belirtilen bölgelere genel itibariyle Zazaca isimler verilmiştir. 16. yüzyıla ait Osmanlı tapu tahrir kayıtlarında varlığı belgelenen bu köyler ve sair yerleşim yerleri günümüze kadar devam ede gelmiştir. Yukarıda belirtildiği üzere tarım alanlarının fazla olduğu ovalık kesimlerde Türkçe ve Ermenice isimler yoğunluk kazanırken daha ziyade dağlık olan kısımlar ise çoğunlukla Zazaca isimler taşımaktadır. Örneğin Hani adı bölgede bulunan çeşme dolayısıyla Zazaca "Hêni" isminden neşet etmişti. Yine Palu'nun güneydoğusunda yer alan Mêran ve Kedak adı bölgeye gelip yerleşen "Mêran/Miran" ve "Kedag" aşiretleri buraya isimlerini vermişlerdir. Benzer şekilde Palu'nun doğu ve kuzey taraflarını oluşturan Akdağlar bölgesi "Ko Spi" adını almış ve bu dağın etrafında öteye beriye dağılmış köyler Zazaca olarak adlandırılmıştır.¹⁶

Zazaların yerleştiği bir diğer bölge de 16. yüzyılda Çemişgezek sancağı olarak idare edilen Dersim bölgesidir. Sözlü gelenekte bölgedeki varlıkları çok daha eskilere tarihlenmekte ise buna dair yazılı bir kanıt mevcut değildir. Yazılı kaynaklarda, Osmanlı öncesinde bölgede varlıklarına tesadüf edilen Zaza aşiretleri Akkoyunlu-Karakoyunlu mücadelesinde yer almışlardı. Bölgenin yerel unsurları olarak kısmî ittifaklar ile kendi idarecileri tarafından yönetilmişlerdir. Akkoyunlu dönemi kaynağı Kitab-ı Diyarbekriyye'de kaydedildiği üzere, "Çemişgezek'te Kürt beyi olarak kaydedilen Pir Hüseyin Bey hâkimdi. Şeyh Hasan, kardeşi Pir Hüseyin ile arasına nifak sokarak Pir Ömer ile işbirliğine girdi. Bunun üzerine Akkoyunlu Kara Yülük Osman buraya sefer açtı. Burayı alan Akkoyunlular şehrin idaresini Nur Ali Bey'e verdiler. Şeyh Hasan da Munzur bölgesindeki dağlık alanda gezip durdu".¹⁷ Burada bahsedilen kişi daha sonra Şih Hasan adını alan Zaza aşiretiyle bağlantılı olmalıdır. Akkoyunlu idaresinden sonra bölge kısa bir süre Safevi hâkimiyetinde kalmıştı. Safeviler bölgedeki yerel idarecileri ortadan kaldırarak merkezden Kızılbaş vali atamışlardı. Bu minvalde Çemişgezek'te Pir Hüseyin Bey'in babası Rüstem'in idaresine son verildi. Onun yerine Safeviler Nur Ali Halife'yi gönderdiler. Nur Ali Halife'nin idaresi 1514 Çaldıran Savaşı'na kadar sürdü. Savaşın ardından Osmanlı'ya tabi olan Pir Hüseyin Bey, Nur Ali Halife'yi Çemişgezek ve çevresinden çıkararak ırsî topraklarını geri aldı.¹⁸ Böylece Osmanlı hâkimiyetini kabul ederek Çemişgezek sancakbeyi olarak atandı. 16. yüzyıl Osmanlı idari yapısında Çemişgezek sancağı olarak teşkilatlandırılarak Diyarbekir beylerbeyliğine bağlanmıştı.¹⁹ Çemişgezek sancağının doğusu ve kuzeyini oluşturan nahiyelerde birçok Zaza aşireti yerleşti. 1540'larda Pir Hüseyin Bey'in ölümü ile Çemişgezek sancağının yurtluk-ocaklık durumu bozularak sancak dört parçaya bölündü. Çemişgezek sancağı merkezden yönetilen bir "Osmanlı klasik sancağı" haline getirilirken, sancak olarak teşkilatlandırılan Pertek, Mazgirt ve Sağman ise Pir Hüseyin Bey'in evlatlarına yurtluk-ocaklık olarak tevcih edildi.²⁰ Bu aşiretlerin en büyüğü Çemişgezek ile Kiğı arasında yer-

15 Pülümür köy isimleri için bkz. Zülfiye Koçak, "Osmanlı Pülümür'ünde (Kızıuçan) Nüfus ve Yerleşme (1518-1927)", *Pülümür*, Derleyen: Şükrü Aslan, Ütopya, Ankara 2016, s. 17-30; Murat Alanoğlu, "1642 Tarihli Avârız Defterine Göre Kızıuçan (Pülümür) Kazâsi", *Tarih Okulu Dergisi*, sy. XXVIII, Aralık 2016, s. 109-140.

16 Köy isimlerinin ayrıntılı listesi için bkz. Süleyman Yapıcı, *Palu 1841 Nüfus ve Toplum Yapısı*, Elazığ 2016.

17 20. yüzyıla kadar etnik bir ayırım söz konusu olmadığından Zazalar Kürt olarak tavsif edilmekteydi. Bölgedeki Kürt beyleri Pir Hüseyin ile kardeşi Şeyh Hasan arasındaki mücadele için bkz. Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014, s. 34-36.

18 Şerefnâme, I. Cilt, s. 209-216.

19 M. Ali Ünal, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, TTK, Ankara 1999, s. 35-51.

20 Pir Hüseyin Bey ve oğullarının yönetiminde olan beylikler. Ayrıntı için Bkz. M. Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda

leşik Desim veya Desimlü olarak kayda geçmişti. 19. yüzyıla gelindiğinde bölgenin adı değişime uğradı ve Desim adının bozulmuş şekli Dersim kullanılmaya başlandı.²¹ Dersim sancağı bölgedeki birçok kaza nahiye ile teşkilatlandırıldı. Bazen Erzurum, bazen de Diyarbakir eyaletine bağlandı. Günümüzde İç Dersim olarak adlandırılan Hozat, Mazgirt, Nazımiye, Ovacık ve Pülümür ilçeleri en yoğun Zaza nüfusunu barındırmaktadır. Bu durum bölgedeki Zaza yerleşiminin devamlılığı bakımından dikkat çekicidir.

Zazaların bir diğer kolu ise Dımılî veya Donbolî/Dunbeli olarak adlandırılmaktadır. Ortaçağ İslam kaynaklarına göre Dımılîler Musul'da yaşayan Kürt kabilelerden biriydi.²² Daha sonra buradan göç ederek İran'da Hoy ve Sökmenabad (Sökmenova) bölgesine yerleştiler. Benzer şekilde Evliya Çelebi'ye göre Zazaların İran kolu olarak belirtilebilen Dımılî aşireti, Harun Reşid (786-809) döneminde Şam veya Musul tarafından gelerek Hoy ve Sökmenabad bölgesine yerleşmişlerdi.²³ Akkoyunlular Hakkâri'de Bay Kalesi'ni (Şemdinan) Hakkâri Kürtlerinden ele geçirince yönetimini Dımılî beylerine verdiler. Bir süre sonra Dımılî Beyleri Hakkâri çevresinde başka yerleşim birimlerinde de hâkimiyet kurdular.²⁴ Akkoyunlulardan sonra bölgede hükümlan olan Safevi Şah Tahmasp, Hoy şehri Dımılî beylerine verdi. Buna karşın Osmanlı-Safevi sınır çatışmasında bir süre Osmanlı tarafına geçmeleri neticesinde Kanunî Sultan Süleyman tarafından Kotur ve Bargiri nahiyeleri de Dımılî beylerine timar olarak tevcih edildi.²⁵ Nitekim Osmanlı ve Safevi döneminde Hoy, Sökmenabad, Kotur ve Urmiye bölgesinde yerleşik oldukları görülen bu aşiret, bir süre sonra Hoy merkezli beylik teşkil edeceklerdi. Kısa bir dönem Osmanlı hâkimiyetine geçmiş olsalar da Safevi tarafına kalarak uzun süre varlıklarını sürdüreceklerdi. Öyle ki 17. yüzyılda bölgeye giden Evliya Çelebi, 1655'deki İran seyahati sırasında Hoy ve Urmiye bölgesindeki Dımılî (Dümbeli) kavmi, hükümeti ve kalesi hakkında bilgiler vermiştir. Hoy-Şuhoy Kalesini anlatırken: "*Vechi tesmiyyesi lisâni Ekrâdi Zaza'da Şuhoy derler. Anınçün kal'ai Şuhoy dediler*" ifadesiyle bölgede Zazalar ve Zazacanın varlığını kaydetmektedir.²⁶ Safevilerin inkırazından sonra İran'a hâkim olan Avşar ve Kaçar dönemlerinde de Hoy merkezli idarelerini devam ettireceklerdi. İran'daki Donboliler, idareleri sırasında para basmış ve geniş bir alanda serbestiyet içinde yönetimlerini sürdürmüşlerdi. Özellikle Kaçarlar döneminde önemli devlet adamları ile birlikte asker ve âlim kişiler çıkarmışlardı. 19. yüzyıla gelindiğinde bu ailenin idaresi sona erdi. Bu sırada Donboliler hem Şii mezhebini kesin şekilde benimsemişler hem de dil olarak Farsça ve Azerbaycan Türkçesi tarafından asimile edilmişlerdi.²⁷ Günümüzde artık bölgede Zazacanın varlığına tesadüf edilmemektedir. Ancak görüş-

Mazgird, Pertek, Sağman Sancakbeyileri Pir Hüseyin Bey Oğulları", *OTAM*, sy. 2, Ankara 1991, s. 239-265; M. Ali Ünal, "XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı'nda Aşiretler ve Cemaatler", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6 (1991), s. 303-317.

- 21 1848'den önce Dersim olarak muayyen bir coğrafi bölge yoktu. Ancak aşiret adı olarak Desim ve Desimlü şeklinde kayıtlarda geçmekteydi. 1848'de Dersim adıyla bir sancak kuruldu ve böylece aşiretin adı sancağa verildi. Bkz. Mehmet Yıldırım, "Desimlü Aşireti'den Dersim Sancağı'na", *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.1, sy.1, Güz 2012, s. 34-37, 70-71,
- 22 Fadlullah İbnu'l-Umeri, *Mesâlikü'l-Ebsâr fî Memâlikü'l-Emsâr*, Thk: Üstad Ahmed Zeki Paşa, Kahire 1342, s.145; İbnül Hacer el-Eskalani, *Tevsîr'ül Müntebih bi Tahrîr'ül Müştebih*, Thk: M. A. Ennacar- A. M. el Becavi, c. II, Beyrut Trs., s.575; Mecduddin Fîruzabadî, *el-Kamûsu'l-Muhit*, c. I, Matbaatu's-Saade, Mısır trs., s. 1293.
- 23 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, IV. Kitap, s. 186.
- 24 Şerefnâme, I. Cilt, s. 344-350.
- 25 BOA, *Mühimme Defteri (MD)*, nr. 3, hk. 1221; *MD*, nr. 7, hk.1359.
- 26 *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*, III, s. 139; IV, s. 310.
- 27 Mehdi Aqasi, *Tarih-i Hoy*, Tebriz 1350, s. 135-136.

tüğümüz kimi Donboli ailesi üyeleri Türkiye'deki Zazalar ile akraba olduklarını belirtmektedirler.²⁸

Zazaların ve Zaza beyliklerinin tarihi coğrafyada yayıldıkları bölgeler bu şekilde aktarıldıktan sonra diğer bir başlıkta İslam'ın Zaza coğrafyasında yayılmasında beylerin ve şeyhlerin rolüne değinilecektir. Bu faaliyetler neticesinde Sünnî İslam'ın yayılmasının Zaza toplumuna etkisinden bahsedilecektir.

Zazalarda İslam: Şeyhler ve Kurumsal Yapılar

Zazaların genel itibarıyla 9-11. yüzyıllar arasında Bağdat, Musul ve el-Cezire bölgesinden kuzeye doğru göç edip günümüzde yerleşik oldukları alanlara geldikleri kabul edilmektedir. Bu yayılma haddizatında Müslüman unsurların belirtilen bölgelerde yerleşmesi ve İslam inancının tahkimini de ifade etmektedir. Zira yukarıda ifade edildiği üzere Piran ve Eğil bölgesine ilk gelip yerleşen Pir Mansur'du. Şeref Han'a göre Pir Mansur önceleri Hakkâri bölgesinde yaşıyordu.²⁹ Daha sonra muhtemelen miladi 11. yüzyılın sonlarında buradan göç ederek Eğil bölgesine geldi. Eğil Kalesi yakınında Piran köyüne³⁰ yerleşti ve ibadetle meşgul oldu. Çevredeki halk üzerinde etkili olan irşad faaliyetine girişti ve kısa sürede bütün bölgede ünü yayıldı. Böylece müritleri her geçen gün arttı. Bir süre sonra Pir Mansur vefat etti ve yerine oğlu Pir Musa geçti. Babasından daha etkili olduğu görülen Pir Musa, köyde bir zaviye yaptırarak dini faaliyetleri sürdürdü. Bu sırada Mirdasî aşiret ve kabileleri üzerine oldukça etkin oldu ve onları kendine bağladı. Çevrede tanınan ve bilinen bir âlime dönüşmesinden sonra Pir Musa ebedî âleme göç etti. Onun yerini Pir Bedir aldı. Pir Bedir, Mirdasî aşiretinin kendisine verdiği destek dolayısıyla manevi gücünü maddi güçle tahkim etmek için şeyhlikten mîrliğe geçmeyi tasarladı. Bu amacına ulaşmak üzere Mirdasî ve bölgedeki diğer Zaza aşiretlerin desteğiyle Bizans'a bağlı Hristiyan yerel güçlerce idare edilen sarp, ulaşılması zor Eğil kalesini kuşattı ve kısa sürede burayı fethetti.³¹ Bu gelişmelerden anlaşılacağı üzere Hani ve Eğil bölgesine gelen Pir Mansur ve torunları İslam'ın bölgede yayılmasını amaçlayan irşat faaliyeti yürütmüşlerdi. Bir süre sonra diğer Müslüman topluluklar ile birlikte Zazaların da desteğiyle beylik kurarak bölgede idari organizasyon teşkil etmişlerdi. Beylikle birlikte şeyhliği de devam ettiren aile üyelerinin bir kısmı daha kuzeye Palu'ya doğru yayılmışlardı. Buradaki birçok köy bu şeyhlere vakıf olarak tahsis edilmişti. Bu kişiler bölgedeki yerel idareciler ve merkezi hükümetçe Saâdattan³² görülerek kendilerine değer verilmiş ve vergiden muaf tutulmuşlardı. Akkoyunluların son dönemi ile Osmanlı idaresinin ilk dönemlerini kapsayan bu yıllarda bu mutasavvıf dervişler hem İslamî öğretileri halka benimsetmekte hem de bölgede İslam'ın Sünnî fikhının yerleşmesini amaçlamaktaydılar. Bu minvalde ilk örnek Palu'nun hemen kuzeydoğundaki Arındık köyüne yerleşen ve burada bir tekke kurarak irşat faaliyeti yürüten Şeyh İsmail b. Muhammed'dir. Zira 1544 tarihli vakfiyede Palu eyâletine mülkiyet tarîki ile mutasarrıf olan Cemşid Bey, kendisine ait bazı arazileri Palu'nun Safevilerden kılıç zoruyla fethedildiği dönemde silah arkadaşı olan ulemeden Deviş Mehmed Efendi'ye vakfetmişti. Bunlar Palu'nun Etrak nahiyesinde Neşnak köyündeki

28 Tahran'da yaşayan Amir Donboli bu ailenin üyesi olarak birçok araştırmaya imza atmış ve "donboli.info" adlı internet sitesinde yayımlamıştır. Yine İranca Ansiklopedisi'nin "Donboli" maddesinde Donboliler ile Türkiye Zaza/Dımılilerinin akrabalığı teyit edilmektedir. Bkz. <http://www.iranicaonline.org/articles/donboli-1> Erişim Tarihi: 28.06.2017.

29 Eğil beylerine ait şecerede anlatılan ve tahminen 1049 yılına tarihlenen keramet hadisesine göre Pir Mansur, Sincar Dağı civarında yaşamaktaydı. Bkz. Yunus E. Gördük "Eğil Emirliği'nin Kısa Tarihçesi ve Eğil Emirlerine Ait Şecere Metninin Tercümesi", *OTAM*, 35/Bahar 2014, s. 91, 103.

30 Daha sonra adı Piran olan bu yerleşim birinin ismi Cumhuriyet dönemine kadar yaşadı. Ancak bugün adı değişerek Diyarbakır'ın Dicle ilçe merkezi oldu.

31 Şerefname, I. Cilt, s. 224-228

32 Hz. Muhammed'in soyundan gelen Seyyid ve Şerifler.

sınırları belli çiftlik ile Hızır Çiftliği adındaki on dört tarladan oluşan araziydi. Bu arazi Derviş Mehmed'e irşad ve dini faaliyetlerde bulunması için bağışlanmıştı.³³ Derviş Mehmed Efendi, uzun süren irşat çalışmalarının ardından üç evlat bırakarak öbür âleme göçtü. Bunlar Şeyh Mir, Şeyh Pir ve Şeyh İsmail olarak aile şeceresinde kayıtlıdır. Bu şeyhler daha sonra yakın yerlerde ayrı tekeler kurarak müstakil faaliyette bulundular. Kendi isimlerini gittikleri köylere verdiler. Örneğin Şeyhmir bugün Palu ilçesine bağlı Alçınölçek köyünde uzun süre hizmet etti ve bundan dolayı köyŞeyhmiran adını aldı. Günümüzde hâlâ Şeyhin neslinden gelen bazı aileler köyde yaşamaktadır. Aynı şekilde Şeyh Pir adını taşıyan kardeş ise Şeyhpiran adını alan köydeki irşad faaliyetinde bulunmuştur. Nitekim Şaban 962/1555 Haziran tarihli Cemşid Bey vakfiyesine göre, Palu hâkimi olan Mirdasî Cemşid bin Rüstem, Palu'ya tabi Şeyh Piran köyünü bütün hasılat, gelir ve vergileri ile birlikte fâzıl ve edip Mevlana Cafer bin Şeyh Resul'e bağışlamıştı. Sınırları genişçe belirtilen bu arazi Şeyh'in soyuna irsen intikal edecekti.³⁴ Şeyh Pir'in oğlu Şeyh Alâeddin çevrede bilinen ve saygı duyulan bir kişiydi. Arındık köyünde ziyarete dönüştürülen kabri bulunmaktadır. Yine üçüncü kardeş Şeyh İsmail ise Palu'nun o dönemdeki en uzak nahiyesi olan Sivan'ın bir köyüne giderek irşad faaliyetinde bulundu. Şeyhin tekke kurup dini eğitim verdiği köy kendi adına izafeten Şeyh İsmail³⁵ adını almıştır.³⁶ Nitekim Eylül 1710 tarihli Palu hâkimi Yensur Bey b. İbrahim vakfiyesinde, Yensur Bey kendi mülkiyetinde olan Sivan nahiyesi Şeyh İsmail köyünü bütün arazi, ağaç, meyve ve sâir gelirlerinin beşte birini âlim Abdurrahman oğlu Seyyid Halil Efendi'ye vakfetmişti. Bunun ölümünden sonra erkek evlat, daha sonra kız evlat neslinin tasarrufunda kalacaktı.³⁷

Palu'nun Seraçur³⁸ köyü diğer birkaç köy ile birlikte Palu hâkimleri tarafından 17. yüzyılda yaşamış olan ünlü mutasavvıf Şeyh Mustafa'ya vakfedilmişti. Seraçur köyünün kuzeyinde dağlık bölgede bir tekke kuran Şeyh Mustafa Kutuf,³⁹ burada meyve ağaçlarından oluşan bir bahçe de yetiştirmişti. Seraçur köyünün dışında, 1616 tarihli vakfiyede görüldüğü üzere, Palu hâkimi Mehmed Bey; Alkati,⁴⁰ Tahsin ve Maksudali isimli mülk köylerini muayyen sınırları ile Şeyh Mustafa'ya (Kutuf) vakfetmişti. Bu köyler Şeyh'in erkek evladına irsen intikal edecekti. Soyunun kesilmesi halinde Medine-i Münevvere'ye aktarılacaktı.⁴¹ Şeyh Mustafa ve evlatları bölgenin dini hayatında önemli bir role sahip olmuşlardı. Şeyhin iki oğlu ile bir torununun mezarları da yine Seraçur köy camisinin içindeki türbe ve hazirede yer almaktadır.

Bir diğer mürşit aile ise Bağdat'tan gelerek Palu'nun Sağuna⁴² köyünü kuran Molla Kasım'ın ceddidir. Bölgedeki birçok köyde irşat faaliyeti yürütmeleri nedeniyle çevredeki köyler Palu beyleri tarafından vakıf olarak kendilerine bağışlanmıştı. Bu ailenin 1200'ler gibi erken bir tarihte bu bölgeye gelip yerleştiği ifade edilmektedir.⁴³ Yine bu cümleden olmak üzere Tarhana köyünde

33 VGMA, Defter No: 584, s. 245/108.

34 VGMA, Defter No: 609, s. 114/138.

35 Günümüz Bingöl Genç ilçesinin Dedebağı köyü.

36 Serdar Karabulut, "Şeyh Alâeddin İbn-i Şeyh Pir Vakıfnâme-i Tarihiyesi Üzerine Bir İnceleme" *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. V, sy. 9, 2017/1, s. 263-278. Makalede bir vakfiye ile aile şeceresinin fotokopi metni bulunmaktadır.

37 VGMA, Defter No: 984, s. 200/89.

38 Günümüz Palu ilçesinin Güllüce köyü.

39 Şeyh Mustafa Kutb-u Arifin olarak bilinmektedir.

40 Günümüzde Alkatyan: Karasalkım köyü.

41 VGMA, Defter No: 602, s. 204/348.

42 Günümüz Palu ilçesinin Andılar köyü.

43 Yusuf Bakıcı, *Kültür ve Medeniyetler Şehri Palu*, Elazığ 2012, s.193.

Sofi ailesi, Seydili köyünde Seyyid Seyfeddin, Parsiyan köyünde⁴⁴ Şeyh Parsi ile Şeyh Cafer-i Kal gibi âlimler dini eğitim ve irşat faaliyetinde bulunmuşlardı.⁴⁵ Burada bahsedilen kişiler ellerinde seyyidlik beratı ve şeceresi bulunan ailelerdir. Bölgedeki genel sözlü anlatıya göre bunlar Bağdat tarafından gelerek Zaza coğrafyasının irşadına çalışmış ve İslam fetihlerinin ardından bu uzak coğrafyada İslam'ın akaid ve ibadet yönünün canlı tutulmasını sağlamışlardı.

Süveydi beylerinin din adamlarına yaptıkları temlik ve vakıf örnekleri de mevcuttur. Bunlardan birisi 17. yüzyıldan itibaren Çabakçur'da Süveydi beylerinin desteklediği ve kendisine ait bir medresesi, cami ve tekkesi bulunan Şeyh Berekat'tır. Şeyh Berekat'ın cami, medresesi ve tekkesi Çabakçur'un Sekarun nahiyesinde Derenazık (İncesu) köyünde bulunmaktadır.⁴⁶ Kanuni dönemi tahrir kayıtlarına göre 1550 yılında Sekarun nahiyesinde üç cemaat mevcuttu ve bunlar kendi aralarında birçok kabile ve aşiretlere ayrılmışlardı. Bu kabilelerden biri Şeyh Cafer'in oğlu Yakub, Şeyh Emir ve Şeyh Davud oğullarıydı.⁴⁷ Sekarun bölgesi yüzyıllarca peygamber soyundan gelen saadat ile ulemaya ev sahipliği yapmıştı. Bu şeyhlerden biri olan Şeyh Berekat'ın vakfına birçok köy bağışlanmıştı. Bunlar Sinsor, Tüyerek, Fahran,⁴⁸ Kues (Kös), Alıkrak ve Elmalu köyleriydi. 1699'a kadar ilim ve irşad faaliyeti yürüten Şeyh Berekat bu tarihte vefat ettikten sonra vakfının deruhte ettiği vazifeleri kendi evlatlarından olan Seyyid Davud'a bırakılmıştı. Şeyh Berekat'ın kurduğu medresede eğitim geleneği günümüzü kadar devam etmiştir. Bu ailenin en önemli şahsiyeti Nakşi geleneğinin de önemli temsilcilerinden olan Şeyh Ahmed Çabakçurî'dir. Şeyh Ahmed'in türbesi Bingöl merkezden Genç ilçesine giderken sağ tarafta yer alan Sini köyünde bulunmaktadır.⁴⁹

Yukarıda bahsedilen kişilerin dinî ve toplumsal faaliyetleri kısmen lokal olmakla birlikte 19. yüzyılda tüm bölgeyi etkileyen Nakşibendi tarikatından Şeyh Ali Sebtî el-Palevî (1786-1871) ayrı bir önemi haizdir. Şeyh Ali Sebtî el-Palevî, Nakşi Halidiye kolunun kurucusu Mevlana Halid-i Bağdadî'nin halifesiydi. Zaza coğrafyasının Sünnî kısmının tamamını etkileyen bu dini önder, mirası günümüze kadar ulaşan irşad faaliyetleri yürütmüştü. Kendisinden sonra ailenin alimlik ve şeyhlik geleneği devam etmiştir.⁵⁰ Ayrıca şeyhin vefatından sonra yetiştirdiği talebeleri birer halife olarak Palu'yu çevreleyen Zaza bölgelerinde medrese veya tekkeler açarak dinî eğitim faaliyetlerini sürdürdüler. Özellikle Bingöl'ün Çan, Sancak, Kur, Halifan ve Melakan şeyhleri ile medreseleri Şeyh Ali Sebtî el-Palevî'nin halifeleri tarafından kurulmuş ve bugüne kadar faaliyette olan yerlerdir.⁵¹ Günümüzde Zaza bölgelerinin bir kısmında hâlâ Sünnî mezhebinin Şafîî yorumunun güçlü bir şekilde yaşaması bu geleneğin mirası olarak kabul edilmektedir.⁵²

44 Günümüzde Palu ilçesinin Kırkbulak köyü.

45 Serdar Karabulut, Şeyh Ali *Sebiti el-Palevi*, Altın Kalem Yayınları, İzmir 2014, s. 33-40.

46 *Salnâme-i Vilâyet-i Bitlis*, 1310/1892, s. 272.

47 *1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çabakçur Livası: Nüfus ve İskân*, Haz. M. Mahfuz Söylemez-Abdullah Demir, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2010, s. 86.

48 Fahran köyünde 16. yüzyıldan kalma ulemaya ait sarıklı-serpuşlu mezar taşları burada şeyhlerin yaşadığını göstermektedir.

49 Abdullah Demir, "Bingöl ve Çevresinde Kaybolan Tarihi Varlıklar, Vakıflar", *Cumhuriyet Döneminde Bingöl Sempozyumu (01-03 Kasım 2014)*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2016, s. 44-50.

50 M. Z. Ertekin-H. O. Ahmad-B. Basuğuy, "Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Palu Hâlidî Tekkesi ve Postnişinleri", *Mevlânâ Hâlid-i Bağdadî ve Hâlidiliğin Bingöl ve Çevresi Üzerindeki Etkisi*, İstanbul 2017, s. 223-250.

51 M. Ş. Ayış, "Bingöl ve Çevresinde Halidiliğin Yayılmasında Etkili Olmuş Sufi Şahsiyetler", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 11/2018, s. 183-208.

52 Ayrıntı için bkz. Muhammed İhsan Oğuz, *İki Gavs-ı Enam: Şeyh Ali Sebiti ve Şeyh Ahmed El-Kürdî*,

Sonuç

Zazalar, Türkler ve Kürtlerden sonra nüfus kesafeti bakımından Anadolu'daki üçüncü büyük etnik gruptur. Zazalar, kendine has dilleri Zazaca ile kültürel öğelerini daha ziyade sözlü gelenekle günümüze ulaştırmışlardır. Dillerinin ve sair ayırt edici özelliklerinin farkına varılmadığından 19. yüzyıl sonuna kadar daha ziyade Kürtlerden bir grup ve dilleri de Kürtçenin bir lehçesi sayılmıştır. Modern dönemde dillerin ve kültürel yapılar, bilimsel metot ve verilerle ayrıntılı şekilde incelenmesiyle Zazaca ve Zazaların farklılığı anlaşılmıştır.

Yazılı kaynaklarda varlıklarına 9-10. yüzyıl Arap-İslam kaynaklarında rastlanan Zazalar; Musul, Bağdat, Halep ve Şam hattından günümüzde buldukları Diyarbakır, Palu, Bingöl, Dersim ve İran'ın Hoy, Sökmenabad ve Gerger bölgesine göç etmişlerdi. Osman döneminde daha fazla görünür olan Zazalar, kurdukları beyliklerle mevcudiyetlerini sürdürdüler. Bu beylikler ilki Diyarbakır'ın kuzey ilçeleri olan Eğil, Çermik ve Ergani ile Palu'da hâkimiyet kuran Mirdasiler idi. Bir diğer önemli beylik Çapakçur (Bingöl), Genç, Solhan ve çevresinde idari egemenlik tesis eden Süveydi beyleriydi. Bunların yanı sıra bu makalenin kısmen kapsamı dışında tutulan Çemişgezek sancağında yerleşik Dersim beyleri ve Gerger, Varto, Hınıs'ta varlıklarına tesadüf edilen Pazukiler ile İran'ın Hoy şehrinde hâkimiyet kurmuş olan Donboliler (Dımılî) Alevi-Şîî Zaza beylikleri olarak sayılabilir.

Zaza toplulukları, Ortaçağlarda daha ziyade el-Cezire ve Diyarbakır bölgesinde göçebe bir topluluk iken zamanla daha kuzeye bugün yaşadıkları yerlere göç etmiş ve buralarda yerleşik köy yapısı ağırlık kazanmıştır. Bu değişimin İslam inancının yerleşmesinin sonucu olduğunu söylemek mümkündür. Yaklaşık 1200 yıldır Anadolu'nun doğusunu yurt tutmuş Zazalar, Müslüman halk olarak varlığını sürdürmektedirler. İslam, Zazaların dinî ve toplumsal hayatında temel rolü oynamaktadır. Dolayısıyla Zazalar muhafazakâr bir topluluk olarak mevcudiyetlerini korumaktadırlar. Bu yapının kurulmasında yukarıda genişçe bahsedildiği üzere 9-11. yüzyıllarda İran, Bağdat, Musul ve el-Cezire'den kuzeydeki günümüz Zaza alanlarına göçler ve bu göçlerle birlikte gelen Pir, Şeyh ve Seyyid ailelerinin dinî eğitim ve irşad faaliyetleri başat rol oynamıştır. Osmanlı döneminde merkezi hükümet ve yerel beylerin sağladığı imkânlarla Şeyhler ve Seyyidler, tekke ile medreselerle Sünnî akidesinin yerleşmesini sağlamışlardır. Bu birikimin üzerine inşa edilen ve 19. yüzyılda Palu, Çapakçur, Genç, Solhan, Kiğı ve çevresindeki Zaza bölgelerinde etkili olan Şeyh Ali Sebî el-Palevî ve kendisini takip eden halifelerinin, Nakşibendi tasavvuf öğretisinin ve Sünnî Şafîî din yorumunun yerleşmesinde büyük etkiye sahip oldukları belirtilebilir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, *Mühimme Defteri (MD)*, nr. 3, 7.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

VGMA, Defter No: 584, s. 245/108.

VGMA, Defter No: 609, s. 114/138.

VGMA, Defter No: 984, s. 200/89.

VGMA, Defter No: 602, s. 204/348.

Kaynak Eserler

1550 Tarihli Tahrir Defterine Göre Çabakcur Livası: Nüfus ve İskân, Haz. M. Mahfuz Söylemez-Abdullah Demir, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2010.

Ebu Bekr-i Tihrani, *Kitab-ı Diyarbekriyye*, Çev. Mürsel Öztürk, TTK, Ankara 2014, s. 34-36.

Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi, IV. Kitap, Haz. Y. Dağlı-S.A. Kahraman, YKY, İstanbul 2001.

Fadlullah İbnu'l-Umeri, *Mesâlikü'l-Ebsâr fi Memâliki'l-Emsâr*, Thk: Üstad Ahmed Zeki Paşa, Kahire 1342.

İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-'ayân ve ebnâü ebnai'z-Zaman*, C. 6, Thk. İhsan Abbas, Beyrut 1972.

İbnül Hacer el-Eskalani, *Tevsîr'ül Müntebih bi Tahrîr'ül Müştebih*, Thk: M. A. Ennacar-A. M. el Becavi, c. II, Beyrut Trs.

Mecduddin Fîruzabadî, *el-Kamûsu'l-Muhit*, c. I, Matbaatu's-Saade, Mısır trs.

Muhammed İhsan Oğuz, *İki Gavs-ı Enam: Şeyh Ali Sebtî ve Şeyh Ahmed El-Kürdî*, Necm Matbaası, İstanbul 1342.

Salnâme-i Vilâyet-i Bitlis, 1310/1892.

Süleyman Yapıcı, *Palu 1841 Nüfus ve Toplum Yapısı*, Elazığ 2016.

Şerefhan Bitlisi, *Şerefname Kürt Tarihi*, I. Cilt, Farsça'dan Çeviren: Abdullah Yeğin, Nubihar, İstanbul 2013.

Araştırma ve İnceleme Eserler

ALANOĞLU, M.-YÜCEL. M., "Dımılî -Zaza Adının Menşei ve Tarihsel Gelişimi", *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu* [13-14 Mayıs 2011], Bingöl Üniversitesi Yayınları, Ankara 2011, s. 313-326.

ALANOĞLU, Murat, "1642 Tarihli Avârız Defterine Göre Kızıuçan (Pülümür) Kazâsı", *Tarih Okulu Dergisi*, sy. XXVIII, Aralık 2016, s. 109-140.

ALANOĞLU, Murat, “Zazalar” *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, EK. 2, s. 696-698.

AQASİ, Mehdi, *Tarih-i Hoy*, Tebriz 1350.

AYIŞ, M. Ş., “Bingöl ve Çevresinde Halidîliğin Yayılmasında Etkili Olmuş Sufi Şahsiyetler”, *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 11, 2018/, s. 183-208.

BAKICI, Yusuf, *Kültür ve Medeniyetler Şehri Palu*, Elazığ 2012.

ÇAĞLAYAN, Ercan, *Zazalar: Tarih, Kültür ve Kimlik*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016.

DEMİR, Abdullah, “19. Yüzyılda Zazaların Nüfusu ve Demografik Yapısı”, II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu (4-6 Mayıs 2012), Bingöl Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 105-145.

DEMİR, Abdullah, “Bingöl ve Çevresinde Kaybolan Tarihi Varlıklar, Vakıflar”, *Cumhuriyet Döneminde Bingöl Sempozyumu (01-03 Kasım 2014)*, Bingöl Belediyesi Kültür Yayınları, Bingöl 2016, s. 33-59.

EREN, Hıdır, “Zazaların Kendilerini Adlandırmaları Üzerine Kısa Bir Deneme”, *Tarihsel ve Sosyolojik Gelişimi İle Zazaca, Tarih-Edebiyat-Coğrafya-Folklor*, Ed. M. Özcan-H. Çağlayan, Kalan Yayınları, Ankara 2019, s. 87-93.

ERTEKİN, M. Z. -H. O. Ahmad-B. Basuğuy, “Osmanlı Arşiv Belgeleri Işığında Palu Hâlidî Tekkesi ve Postnişinleri”, *Mevlânâ Hâlid-İ Bağdâdî ve Hâlidîliğin Bingöl ve Çevresi Üzerindeki Etkisi*, İstanbul 2017, s. 223-250.

GÖRDÜK, Yunus E., “Eğil Emirliği’nin Kısa Tarihçesi ve Eğil Emirlerine Ait Şecere Metninin Tercümesi”, *OTAM*, 35/Bahar 2014, s. 89-120.

KARABULUT, Serdar, “Şeyh Alâeddin İbn-i Şeyh Pir Vakıfnâme-i Tarihiyesi Üzerine Bir İnceleme” *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. V, sy. 9, 2017/1, s. 263-278.

KARABULUT, Serdar, “Şeyh Ali Sebîti el-Palevi, Altın Kalem Yayınları, İzmir 2014.

KARABULUT, Serdar, *Zazalar Tarihi Kültürel ve Sosyal Yapı*, Altın Kalem Yayınları, İzmir 2013.

KAYA, Ali, *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, Demos, İstanbul 2010.

KAYA, Mehmed S., *The Zaza Kurds Of Turkey A Middle Eastern Minority in A Globalized Society*, Tauris Academic Studies, London 2011. Kitabın Türkçe çevirisi için bkz. Mehmed S. Kaya, *Zaza Kürtler*, Çev. M. S. Akgönül-K. Ataş, Rûpel, İstanbul 2014.

KOÇAK, Zülfiye, “Osmanlı Pülümür’ünde (Kızıuçan) Nüfus ve Yerleşme (1518-1927)”, *Pülümür*, Derleyen: Şükrü Aslan, Ütopya, Ankara 2016, s. 17-30.

LEZGİN, Roşan, *Toplumsal Kürt Gruplarından Zazalar*, Roşna, Diyarbakır 2016.

MALMİSANIJ, *Kırd, Kırmanc, Dımili veya Zaza Kürtleri*, Deng Yayınları, İstanbul 1996.

MİNORSKY, V., “Daylam”, *Encyclopedia of Islam*, V. 2, E. J. Brill, Leiden 1991, s. 189-194.

PAUL, Ludwig, “Zaza”, *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, Volume XI, Brill, Leiden 2002, s. 491-492. Türkçe çevirisi için bkz. Ludwig Paul, “Zaza”, Çev. Murat Alanoğlu, *Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Dergisi*, C. 3, sy. 6, 2017/2, s. 111-113.

Sözden Yazıya Zazaca, Ed. Nurettin Beltekin-Ahmet Kırkan, Peywend Yayınları, İstanbul 2019.

Tarihsel ve Sosyolojik Gelişimi İle Zazaca, Tarih-Edebiyat-Coğrafya-Folklor, Ed. M. Özcan-H. Çağlayan, Kalan Yayınları, Ankara 2019.

ÜNAL, M. Ali, “XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı’nda Aşiretler ve Cemaatler”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6 (1991), s. 303-317.

ÜNAL, M. Ali, “XVI. Yüzyılda Mazgird, Pertek, Sağman Sancakbeyileri Pir Hüseyin Bey Oğulları”, *OTAM*, sy. 2, Ankara 1991, s. 239-265.

ÜNAL, M. Ali, *XVI. Yüzyılda Çemişgezek Sancağı*, TTK, Ankara 1999.

Veyne, Paul, *Tarih Nasıl Yazılır?*, Çev. Nihan Özyıldırım, Metis, İstanbul 2014.

YILDIRIM, Mehmet, “Desimli Aşireti’den Dersim Sancağı’na”, *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.1, sy.1, Güz 2012, s. 24-37.

YILDIZ, Dursun Hakkı, “Bermekiler”, *DİA*, c. 5, İstanbul 1995, s. 517-520.

Zeban-e Zaza (Dimili), Telif ve Tercüme: Siyavuş Mürşidî, Tahran 1393/2014.

ZİLAN, Bilal, “Tarixe Xonamekerdişe Kırdan”, *II. Uluslararası Zaza Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*, [04-06 Mayıs 2012], Bingöl Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. 366-397.

İnternet Kaynakları

“Avesta (Zend-Avesta) ve Avesta Dili” https://gizliilimler.tr.gg/Avesta--k1-Zend_Avesta-k2--ve-Avesta-Dili.htm Erişim Tarihi: 27.06.2019.

<http://www.iranicaonline.org/articles/donboli-1> Erişim Tarihi: 28.06.2019.